

FARKAS ZSUZSANNA

A SZEMÉLYJELÖLÉS LEHETŐSÉGEI MÁRAI *EGY POLGÁR VALLOMÁSAI* CÍMŰ MŰVÉBEN

1. BEVEZETÉS

A dolgozatban a személyjelölés problémáját vizsgálom funkcionális pragmatikai szempontból, szoros összefüggésben a szövegértelem mikro- és mezoszintű jelenségeivel, a deixissel és a koreferenciával. Kiemelten foglalkozom a birtokos személyjeles alakokkal, mivel azok kettős referenciájuk miatt sajátos helyet foglalnak el a személyjelölés rendszerében. A vizsgálat korpusza Márai Sándor vallomása, az *Egy polgár vallomásai*.

Bár a nézőpont elsősorban makroszintű jelenség, fontos szerepet játszik a személyviszonyok értelmezésében, a referenciális központ mindig a kiindulópontot jelenti személyjelölés rendszerében, hozzá viszonyítjuk a történet többi szereplőjét, a helyszínt, az időpontot. Így a második fejezetben külön foglalkozom a szövegvilág és a nézőpontviszonyok kérdésével. Ezután a deixis és a koreferencia szerepét vizsgálom, röviden ismertetve fogalmukat, majd pedig példákon is szemléltetve őket. A deixis „rámutatás a beszédhelyzet valamely elemére” (Kuglenczkó 2000: 152), a koreferencia pedig a szövegbeli előre- és hátrautalást jelenti. Mindkettő fontos szerepet játszik a személyviszonyok jelölésében, hiszen mind szóban, mind írásban többször is utalunk a szövegvilág vagy a beszédhelyzet szereplőire. A deixis bemutatásánál kitérek a személyjelölés grammatikai kategóriáira is. Külön alfejezet foglalkozik a birtokos személyjeles alakok kérdésével, melyek történeti alakulásuknak, eredetüknek köszönhetően kettős referenciával rendelkeznek, és így az első (és második) személyűek egyaránt lehetnek koreferenciálisak és deiktikusak is, a harmadik személyűek pedig egyszerre több anaforalánc

elemeként is szerepelhetnek. A birtokos személyjelezés is a térbeliségen alapul, és a deiktikus központhoz (tehát a referenciális központhoz) viszonyítva történik.

A vizsgálat tárgyát egy sajátos írott szövegfajta jelenti, így az utolsó fejezetben külön foglalkozom szövegtipológiai kérdésekkel. A vallomást az különbözteti meg a kisregénytől, hogy a benne elbeszélte események nagyrészt valóban megtörténtek. Jellemzőjük, hogy a mű középpontjában maga a szerző, az elbeszélő áll, így az ilyen szövegekben gyakoriak magára a szerzőre, illetve az elbeszélte 'én'-re való utalások. Ezen kívül nagy számban szerepelnek harmadik személyű igealakok, névmások is, jellemző azonban, hogy második személyűek egyáltalán nem fordulnak elő. A nézőpontviszonyokat tekintve tehát az első személyű megnyilatkozó felelős az elmondottak igazságtartalmáért (tehát ő a referenciális központ, és a tudatosság szubjektuma), a semleges kiindulópont (K) túlnyomórészt a múlt idejű, elbeszélte „én”, illetve valamelyik harmadik személyű szereplő. Bizonyos esetekben a nézőpontviszonyok ettől eltérően alakulnak, átmenetileg valamely másik szereplő nézőpontja lesz a kiindulópont (deiktikus kivetítés), vagy a beszélői attitűd jelenik meg a szövegben, tehát a szerző saját gondolatait közli az elmondottakkal kapcsolatban (szubjektívizáció).

2. SZÖVEGVILÁG, NÉZŐPONT

A dolgozatban elsősorban a személyjelölés problémáival foglalkozom, szoros összefüggésben a szövegértelem mikro- és mezoszintű jelenségeivel, a deixissel és a koreferenciával. Bár a nézőpont problémája a szövegvilághoz kötötten makroszintű jelenség, a személyjelölés, deixis és koreferencia értelmezésében fontos szerepet játszanak a nézőpontviszonyok is.

Szöveglétrehozás és -megértés során kialakul egy szövegvilág, mely „reprezentációk rendszeréből létrehozott modell...”, melyben a szöveg maga és annak egyes elemei értelmezhetővé válnak” (Tolcsvai 2001: 121). A szövegvilág a világról alkotott elméleti modell, melynek nyelvi

kifejeződése a szöveg. A deiktikus elemek fő funkciója, hogy a szövegvilág és a valós világ elemeit kapcsolják össze, Pléh Csaba megfogalmazásában a nyelvi jelek alkotta szimbólummezőt és a perceptuális mezőt (nyelven kívüli kontextus), illetve az, hogy ráirányítják a figyelmet arra az elemre, amit a beszélő ki akar emelni (Pléh 1998: 165). Ennek a szimbólummezőnek, nyelvi modellnek a referenciája lehet tehát maga a valóság, de lehet egy elképzelt, lehetséges világ is, például szépirodalmi szövegek esetén. Mindkét esetben van kapcsolat a szövegvilág és a valós világ között, csak ennek mértéke eltérő lehet. Akkor lesz a kommunikáció sikeres, ha a szövegvilág legalább részben azonos a beszélő és a hallgató számára. „A szövegvilág határai a beszédhelyzetben részt vevők kogníciójának határával azonosak” (Tolcsvai 2001: 124).

A nézőpont „helyzet, ahonnan az aktuális beszélő a szövegvilág dolgait szemléli és végrehajtja feldolgozásukat” (Tolcsvai 2001: 125). A szakirodalom háromféle nézőpontot különböztet meg:

- a) Referenciális központ (R): az éppen beszélő kiindulópontja, a központi, személy, központi hely és központi idő, ehhez viszonyítjuk a többi szereplőt, a történet helyét és idejét.
- b) Semleges kiindulópont (K): a deiktikus központ. Elemi jelentek reprezentációjához kapcsolódik, a beszédhelyzethez csak közvetve. Ez nemcsak 3. személyű alak lehet, hanem második vagy első személyű is.
- c) Tudatosság szubjektuma (S): az az alany, aki felelős az információ igazságtartalmáért, a megnyilatkozás propozicionális tartalmáért és formájáért.

(Tolcsvai 2001: 126)

A nézőpontviszonyok alakulását szemlélteti az alábbi példák is:

- (1) „*Halottak közé megyek, csöndesen kell beszélnem*” (Márai 2007: 84)– eb ben az esetben R, K és S is a megnyilatkozó.

- (2) „*Ezt a vidéket ismertem*” (Márai 2007: 472)– itt R és S az előzőhöz hasonlóan a megnyilatkozó, K azonban a múlt idejű, elbeszélő ’én’ lesz.
- (3) „*Az egyik apai nagybácsi Pesten élt*” (Márai 2007: 124) – itt R, S a megnyilatkozó lesz, K pedig E/3. Ha azonban a mondat igéje például feltételes módban szerepelne (*Pesten akart/szeretett volna élni*), akkor az információért már nem a megnyilatkozó, hanem a jelenet főhőse, a *nagybácsi* lenne felelős, s így E/3 lenne S is.

A birtokos személyjelek is részt vesznek a nézőpontviszonyok jelölésében. Alakulásuk a személyes névmásokhoz hasonlóan a térbeliségen alapul, tehát az első személy a deiktikus központot, a második az ahhoz közel álló személyt jelöli, a harmadik pedig a távot. Márai írásában szerepel például a következő mondat:

- (4) „*Arcom anyai nagyapám mása*” (Márai 2007: 85),

ahol a birtokos személyjelek egyaránt arra utalnak, hogy R az elbeszélő (ahogy S és K is). Ha a részletet az elbeszélő idézné valakitől (például *arcom anyai nagyapám mása – mondta Ernő*), abban az esetben R, S és K is áttevődne E/3-ra. És ha idézés mellett a birtokos személyjelek második személyűek lennének (*arcod anyai nagyapád mása – mondta Ernő*), akkor az idézett mondatban R és S továbbra is E/3, tehát *Ernő* lenne, K viszont áttevődne E/2-re. És ha az idézés módja nem egyenes, hanem függő idézés lenne (*Azt mondta Ernő, hogy arcod anyai nagyapád mása*), akkor R az elbeszélő, K E/2 és S *Ernő* lenne.

3. A DEIXIS, KOREFERENCIA SZEREPE A SZEMÉLYJELÖLÉS BEN

3.1. A deixis

A személyt jelölő nyelvi egységek gyakran szerepelnek deiktikus elemként, főleg szóbeli társalgás esetén, de előfordul, hogy írott szövegekben is. A deiktikus kifejezések szorosan kapcsolódnak a megnyilatkozás, beszédesemény kontextusához, végső értelmüket csak abban nyerik el, használatuk alapvetően a személyek közti közvetlen

kommunikációhoz kötődik. A deixis „rámutatás a beszédhelyzet valamely elemére” (Kugler-Laczkó 2000: 152), melynek segítségével lehetővé válik a környezet egyes elemeinek beépítése a szövegvilágba, tehát nyelvileg is utalni tudunk rájuk, ennek eszközei például a személyes, mutató névmás, a névmási határozószó. A külső világra utalásnak ezt a formáját gyakran kísérik gesztusok is, mivel nyelvileg nincs teljesen kifejtve a referált entitás (a deiktikus elem „nem rögzített tartalmakat hordoz”, Pléh 1998: 165), így kizárólag a nyelvi elemekre támaszkodva nem is azonosítható egyértelműen. Halliday- Hasan ezt a típust nevezi exoforikus deixisnek, szövegen kívülre utalásnak, és ezzel szemben megkülönbözteti a szövegen belülré utalást (endoforikus deixis; Tolcsvai 2001: 176), amely történhet főnévvel és mutató névmással (például *Ezt a szöveget olvasd el!*), melléknévvvel, igenévvvel (például *a következő állítás, a fenti szöveg*).

A deixisnek hagyományosan három kategóriáját különböztetik meg, ezek a személy-, idő- és helydeixis (Tátrai 2000: 228, Levinson 1992: 62, Yule 1994: 9). Mindháromról elmondható, hogy egocentrikus szerveződésűek (Levinson 1992: 63), az origó, a deiktikus centrum az egyes szám első személyű megnyilatkozó személye, helye és ideje. Tehát „a központi személy az a személy, aki beszél, a központi idő az az idő, amikor a beszélő a megnyilatkozást teszi, a központi hely az a hely, ahol a beszélő a megnyilatkozás ideje alatt van” (Tátrai 2000: 229). Ezeken kívül a szakirodalom megkülönböztet szövegdeixist, amely a fent említett endoforikus deixissel azonos, illetve szociális deixist, melyben a diskurzus résztvevőinek társadalmi státusa és a köztük lévő kapcsolatok grammatikalizálódnak, így ez szorosan kapcsolódik a személydeixishez (Yule egyenesen a személydeixis alatt tárgyalja, Yule 1994: 10-12). A szociális deixishez sorolhatók a különböző udvariassági formulák, a magázás, melynek használata egyrészt a beszédpartner magasabb társadalmi státusát, a vele szembeni tiszteletet fejezheti ki, másrészt utalhat annak ismeretlen voltára is (Yule 1994: 10). Ezzel szemben a tegezés a beszédpartner ismerőségére utal, ami egy kötetlenebb hangnemet tesz lehetővé a felek között. Az udvariassági formulák nem

szokványos használatával ironikus hatást kelthet a beszélő. A szociális deixishez tartozik a harmadik személyű személyek említése is, a különböző rangokkal, rokonsági viszonyokkal kapcsolatos kifejezések is. Például a címek említése (báró, doktor, professzor) egyfajta távolságtartást, tiszteletet fejez ki, és egyúttal hivatalos stílust kölcsönöz a megnyilatkozásnak. A birtokos személyjeles alakok használata megszólításnál vagy személyek említésénél azonban kedveskedő, bizalmasabb formának számít (például *hölgyem, uram, vagy a fiam* megszólítás olyan fiatalabb személlyel szemben, aki nem áll rokoni kapcsolatban az illetővel), és egyben szorosabb, esetleg rokoni viszonyt is kifejezhet (Márai például művében egyik rokonát nem Endre bácsiként emlegeti, hanem *Endre bátyám*ként, ami elárulja, hogy rokonok voltak, és valószínűleg közel állt hozzá az illető).

A birtokos személyjelek alkalmazása szorosan összefügg a nézőpontviszonyokkal: a deiktikus elemek szerveződése a deiktikus központhoz viszonyítva történik, az első személyű birtokos személyjeles alakok az elbeszélőt ('én') jelölik, tehát a referenciális központot, míg a második személy a hozzá közelebbi, a harmadik személy pedig a távolabbi személy(eke)t jelöli. Nézőpontváltás esetén a referenciális központ áttevődhet egy másik személyre, például idézés során, ilyenkor a deiktikus központ, és a birtokos személyjelek referenciája is megváltozik (deiktikus kivetítés, Tátrai 2005: 217).

A deixissel kapcsolatban érdemes röviden kitérni a személyjelölés grammatikai kategóriáira. A magyarban többféle módon is utalhatunk a cselekvéshez kapcsolódó személyekre. Legegyszerűbb formája a főnevek alkalmazása, a tulajdonnevek egy meghatározott személyt jelölnek, a köznévek ezzel szemben általánosító jelentése van, egy meghatározott csoportot jelöl. A főnév szintaktikai szempontból mindenfajta mondatrész lehet, így egy adott személy megnevezése többféle mondatrészi szerepben is előfordulhat. A személyjelölés másik alapvető grammatikai kategóriáját alkotják a névmások, melyek referenciája önmagában nem határozható meg, ahhoz mindig szükség van a kontextus, beszédhelyzet, illetve a szövegkörnyezet ismeretére, így szorosan kapcsolódnak a deixis

és a koreferencia fogalmához is. (Laczkó Krisztina megfogalmazása szerint a névmások indirekt denotatív jeltárgy jelentéssel rendelkeznek, „nem közvetlenül utalnak a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, hanem általában, közvetett, indirekt módon a mindenkori kontextus vagy beszédhelyzet segítségével”, Laczkó 2003: 314).

A névmások nem rendelkeznek fogalmi jelentéssel, hanem deiktikus vagy koreferenciális elemként utalnak vissza vagy előre egy azzal rendelkező kifejezésre, s így azon keresztül („közvetve”) vagy deixis esetén közvetlenül az adott személyre vagy entitásra.

A vizsgált szövegben nagyon gyakoriak a személyes névmások, leggyakoribbak a harmadik személyűek, és sok első személyű is szerepel, amit az magyaráz, hogy önéletrajzi regényről van szó, például:

- (5) „...**ő** [Mátyás bácsi] *volt a rektor a pesti egyetemen.*” (Márai 2007: 127)
- (6) „*Igen, ő tudott játszani, anyám!*” (Márai 2007: 161)
- (7) „*Egy napon ő [Mari néni] is elköltözött...*” (Márai 2007: 138)
- (8) „...**én** már csak göröket ismertem.” (Márai 2007: 131)
- (9) „*A „saját házba” én már csak látogatóba jártam be...*” (Márai 2007: 14)
- (10) „*Tudtuk **mi** nagyon jól, hogy a **mi** házunkban, a vastag és kezdetleges páncélszekrényekben őrzik azt a legbecsesebb valamit, amiről a felnőttek legtöbbet beszélnek...*” (Márai 2007: 22)
- (11) „...**mi** hozzá jártunk melegedni a gőzfűtés elől...” (Márai 2007: 13)

Második személyű alakok nem szerepelnek a műben, azok mindig a beszédpartnerrel jelölik egy beszédhelyzet során. Irodalmi szöveg esetén azonban nincs közvetlen kapcsolat a beszédpartnerrel, tehát az olvasóval, így közvetlen interakció sem alakulhat ki. Ilyen szövegekben csak akkor fordulhatnak elő második személyű személyes névmások, ha a szerző idéz egy párbeszédet, vagy közvetlenül az olvasóhoz intézi gondolatait.

A névmások morfológiai kifejezőeszközei az igei személyragok és a birtokos személyjelek, melyek szintén utalnak a személyviszonyokra. Az

igei személyragok sajátos paradigmát alkotnak, és használatuk hosszabb szövegben lehetővé teszi a személyes névmások, vagy a tulajdonnevek elhagyását. A birtokos személyjelek viselkedése a személyes névmásokéhoz hasonló, tehát szintén deiktikus vagy koreferenciális elemként utalnak a személyviszonyokra.

Deiktikus elemként az elbeszélőre utalnak a következő részlet egyes számú alakjai is:

(12) „Rossz emlékező **vagyok**. Időszakok, emberek külseje, találkozások nyom nélkül szitálnak át emlékezetemen, mindig csak eseménycsoportokra **emlékezem**, melyek nagy, laza tömbökben kapcsolódnak össze. E tömbökben, mint az őskori gyantában a belekocsonyásodott rovar, egy-egy elmúlt ember éli jelképes életét. Akit *elhagytam*, annyira él csak számomra, mint az élők emlékezetében a halottak. Hálátlan emlékező **vagyok**. Mindig egy-egy ember emelkedik ki a zürzavarból, s köréje rakódnak le az emlékfoszlányok, moszatszerűen; úgy kell **letisztogatnom** e fontosabb emlékeemberek körül a hulladékot, mellyel a múlt áradása belepte őket. Talán száz nevet is **idézhetnék** ebből az időszakból, külföldön töltött ifjúságom első idejéből, nőket és férfiakat, akik „szerepet” játszottak – s akkor úgy tetszett, néha „döntő” és fontos szerepet játszottak – életemben. Volt olyan köztük, akivel életrehalálra *verekedtem*; ma **emlékezem** talán e verekedés jeleneire, de nem **tudom** többé megmondani nevüket. Nagyon sok nőt *ismertem* ebben az időben; közöttük azt, aki velem szökött Frankfurtból, s bizonyosan szeretett is; de már keresztnévére sem **emlékszem** vissza. Ebből az első időből egyetlen ember él számomra, a grófnő. S később, mint az árnyék, felvonul Hanss Erich. Volt közöttünk valami elintézetlen, talán a fajta különbsége, talán torz érzések, nem **tudom**. Utánam jött Berlinbe is” (Márai 2007: 311).

A kövérrel szedett szavak a jelen idejű, elbeszélő ’én’-re vonatkoznak (összesen 9 darab), a dőlt betűvel szedettek pedig a múlt idejű, szereplő

'én'-re (3 darab). Az előbbieket nagyobb számban az magyarázza, hogy a kiválasztott részletben a szerző vallomásszerű gondolatait közli az olvasóval (metanarráció, reflexió), nem pedig a történetet meséli el, így tehát a szöveg a szubjektivizációra is példa. A részletben S és R minden esetben az elbeszélő, K (semleges kiindulópont) dominánsan szintén a megnyilatkozó, múlt idejű igealakok esetén azonban ez áttevődik az elbeszélő 'én'-re. Az igék mellett deiktikus funkciót töltenek be az aláhúzással jelölt névmások és birtokos személyjeles alakok is. Ebben a példában is megfigyelhető az egyes számú birtokos személyjel deiktikus funkciója (közvetlenül az elbeszélőre utal), mellyel szemben a szövegben is szereplő harmadik személyűek (pl. *külseje, élete, emlékezete, áradása, ideje, nevük, keresztneve*) nem deixis, hanem a később tárgyalásra kerülő – koreferencia elemei, a történet valamely szereplőjére vagy elemére utalnak.

A jelen idejű 'én'-re, tehát az elbeszélőre utalnak a birtokos személyjeles alakok is, melyeket sajátos kettősség jellemez: a fogalom szó jelentése révén egyrészt koreferenciális viszony tagjai lehetnek, másrészt viszont az első és második személyű személyjelek révén mindig deiktikusak is, hiszen közvetlenül a beszédesemény két résztvevőjére utalnak. A műben gyakran történik utalás ilyen módon az elbeszélőre, például a következő alakokban: *szüleim, diákkorom, apám, anyám, nagyanyám, szüleim, önérzetem, gyermekkorom, emlékem, igazságérzetem, igazam, öregapám, szülővárosom, korom, emlékezetem, barátom, kedvem, nagybátyám, testvéreim, neurózisom, érzékenységem, pajtásaim, nevem, rajongásom, ministránsom, szájam, családom, diákkorom, öcsém*. A többes szám első személyű alakok is utalnak részben az elbeszélőre: *házunk, szüleink, szomszédunk, szüleink, menekülésünk, feladataink, szalonunk, családunk, kápolnánk*.

Múlt idejű 'én'-re utalás (K a múlt idejű, elbeszélő 'én') esetén is deixisről beszélhetünk, bár az ilyen példák a koreferencia egyes jellemzőit is tartalmazzák. Az elbeszélő 'én' ugyanis a történet szereplője, és az aktuális beszélőre csak közvetve utal. Tátrai Szilárd ezzel kapcsolatban az 'én' elsődlegesen tranzaktív használatáról beszél, mivel

„használata inkább a nyelv tranzaktív funkciójához kapcsolódva értelmezhető, hiszen elsősorban a történetből kibontakozó világrepresentáció létrehozásában játszik szerepet” (Tátrai 2002: 67). Csak másodlagosan utal az ’én’-re mint a történet jelen idejű elbeszélőjére (az ’én’ elsődlegesen interaktív használata a jelen idejű alakokra jellemző, ilyenkor funkciója elsősorban a személyközi viszonyok megteremtése, a narratív közvetítés, ahogy az a 12. példában is látható). Múlt idejű ’én’-re való utalás szerepel a következő részletben is:

- (13) „Budára **költöztem**, az ismerős negyedbe, s mindennap óvatosan, gyanakodva **mentem** csak át Pestre. A Vérmező sarkán **szálltam meg** egy öreg, rozoga budai bérházban, szobám ablaka a János-hegyre nézett, lenn a mélyben, a Vérmezőn, katonatisztek lovagoltak kisleányakkal, s öregasszonyok sétáltatták kutyáikat alkonyatkor, amíg a katonai kincstár szigorú rendelettel végét nem vetette e budai kutyaparadicsomnak. Pestre minden délután **átmentem**, **elvégeztem** ott dolgaimat, s aztán lehetőleg taxival **vágtattam** vissza Budára; csak a Lánchíd budai hídfőjénél **lélegeztem fel**, amikor az Alagút kivágását s azon túl a Krisztina tér zöld lombjait **megpillantottam**. Nem **bíztam** Pestben. Semmi nem **ízlett** ott, a bor sem, az étel sem; a kávéházak fekete lötytyétől fejfájást **kaptam**. Ez a gyermekes bizonytalanság, tartózkodás és gyanakvás évekig kísértett. Budán könnyebben **lélegeztem**. Egyszer már **laktam** itt, ezen a vidéken, a Mikó utca sarkán, abban a málladozó, egyemeletes házban, amely a Vérmezőre szögelt ki; itt **álltam meg** kosztra-kvartélyra egyik nyolcvanéves nagynénémnél, s a petróleumlámpával világított, biedermeier bútorokkal berendezett, dohos és kényelmetlen lakásban, ahol mindenestől mégis olyan „ismerős” volt minden, mint vidéken, odahaza, a boltíves falak között, nem **éreztem** azt a „Pest-iszonyt”, azt a naiv rettegést valami tisztátalantól, leküzdhetetlen idegentől... Ezzel a régi szállással szemközt, a széles, meredek, két sor gesztenyefával dúsan beültetett utca egyik házában **kaptam** most lakást. A „Krisztina”, a régi negyed, békés kisvárosiasságával,

harsány és egyáltalán nem ártalmatlan pletykáival, szemérmes és gögös személyeskedésével, sok lombjával és fűvével, káposztaszagú, elhanyagolt, olcsó bérű házaival, szerény kocsmáival és roskatag kávéházaival, tavaszi és nyári szerelmeseivel – télen és ősszel mintha kihalna vagy elköltözne a Krisztinából a szerelem első pillanattól meghitten vett föl, rejtegetett és az otthon káprázatát adta... Ezen a vidéken, a kocsmaiban valahogy „ismerős” volt az étel is; nem jó és nem rossz, csak éppen ismerős. Itt **kezdttem** élni” (Márai 2007: 474-5).

A részletben a múlt idejű, egyes szám első személyű alakok dominálnak (17 darab, kövérrel szedve), ezen kívül birtokos személyjelek is szerepelnek (3 darab, aláhúzással kiemelve). Egyáltalán nem szerepel jelen idejű ’én’-re utalás, mivel a szerző ebben a részletben egy múlt idejű eseményt mutat be. Tehát a semleges kiindulópont az előző részlettel ellentétben nem az elbeszélő, hanem az átevődik az elbeszélt ’én’-re. R általában az elbeszélő, egyes helyeken azonban (pl. *itt álltam meg, kaptam **most** lakást, **itt** kezdtem élni*) részlegesen átevődik az elbeszélt ’én’-re. Itt is szerepel néhány pontosan nem meghatározható harmadik személyű alak (például katonatisztek, öregasszonyok, szerelmesek), és egy konkrét személyt, a nagynénit is említi a szerző. Összességében tehát elmondható, hogy nagyrészt múlt idejű, egyes szám első személyű igealakok dominálnak a szövegrészletben, csak elvétve fordulnak elő egyes és többes számú, harmadik személyű elemek.

Többes számú első személyű alakok esetén szintén történik részleges utalás az elbeszélőre vagy az elbeszélt ’én’-re, T/1 referenciája miatt: mi = ’én’ (E/1) + ’ők’ (T/3), például a következő részletben:

- (14) „A rendház templomában télen-nyáron reggel hét órakor **mentünk** misére. Az alsóbb osztályok növendékei, a gyermekek állva *hallgatták* a csendes misét; ötödiktől fölfelé *engedték* csak meg tanáraink, hogy **beüljünk** a templompadokba. A templomot nem *fűtötték*, s nyirkos, ködös téli reggeleken borzongva **toporogtunk** a hideg kőpadlón, a harmincperces csendes mise, a térdeplés, a katonás álldogálás kegyetlenül elfárasztottak, s

legtöbbször főfájással, idegesen érkeztem az első tanórára. Ötödiktől már pihenés volt a mise, a homályos templom széles padjaiban kedvére *szunyókálhatott*, aki *akart*, esetleg mélységes áhítatot *játszott* meg az álmos diák, s összekulcsolt kezekkel borult a pulpitusra, arcát kezeiben *rejtette* el, s kényelmesen *pótolta*, amit a hajnali kamaszálomból *elmulasztott*. A vasárnapi énekes misék eltartottak másfél órát is; sokszor megtörtént, hogy a vérszegény, idegesebb kisdiákok *elszédültek* az álldogálástól, a tömjénfüsttől, a hívőkkel zsúfolt templom fülledt levegőtlenségében a felnőttek is kelleetlenül *birták* csak másfél órán keresztül az álldogálást. Vasárnap az osztályokban **gyülekeztünk**, s díszmenetben **vonultunk** át a rendház templomába. Dél felé járt, mikor **elhagytuk** a templomot. A vasárnap délelőttnek már csak roncsai maradtak. A templomlátogatást nevelőink szigorúan számon *tartották*, a felügyelők névsort *olvastak*, s az elmulasztott istentiszteletet igazolni kellett, mint a mulasztott tanórákat” (Márai 2007: 141).

A részletben gyakoriak a többes szám első személyű igealakok (6 darab van), és többször megjelenik a birtokos személyjel is (2 darab, aláhúzással jelölve), hiszen itt a szerző egy olyan gyerekkori emlékét meséli el, melynek az egész csoport részese volt. Így tehát a semleges kiindulópont egy a múlt idejű ’én’-t is tartalmazó csoport lesz (mi=múlt idejű ’én’+’ők’/gyerekek). Egyetlen esetben szerepel a múlt idejű, egyes szám első személyű igealak (*érkeztem*), legtöbbször harmadik személyű alakok fordulnak elő (tizenháromszor).

T/1 referenciája folyamatosan változik a műben. Leggyakrabban a szűkebb családját érti alatta Márai, ahogy az alábbi esetekben is:

- (15) „Anyám nővére például nem szívesen „haladt a korral”, fával fűtött fehér porcelánkályhákat, **mi** hozzá **jártunk** melegedni a gőzfűtés elől, s **élveztük** a parázsló bükkfa egyenletes, jó szagú melegét” (Márai 2007: 13)
- (16) „A jómódú hölgy ruhái szemet szúrtak és rossz vért szültek; magam is méltatlannak és illetlennek éreztem, hogy az emeleti

szomszédok, akik „mégiscsak zsidók”, szélesebben és előkelőbben élnek, mint például **mi**, s a gazdag hölgy elegánsabban öltözködik, többet zongorázik és kocsikázik, mint az én édesanyám.” (Márai 2007: 16)

(17) „Az első emeleten laktunk **mi**, s szomszédunkban lakott a bank.” (Márai 2007: 20)

(18) „**Szántuk és elfogadtuk** ezt a családot, de valahogy úgy, mint a szelídített négereket.” (Márai 2007: 17)

(19) „Rövid ideig, néhány esztendeig az egyik első emeleti, háromszobás lakásban, szemközt **velünk** lakott keresztapám...” (Márai 2007: 27)

(20) „A szalon bútorai egyébként még anyai nagyapám bútorgyárában készültek, s ezért, kegyeletből, nem **váltunk** meg tőlük, mikor átrendeztük a lakást.” (Márai 2007: 44)

Egyes esetekben a többes szám első személy használata a házban lakó gyerekekre vagy a rendház közösségére utal:

(21) „Például **mi** sohasem **hallottuk** szüleinktől, hogy **kerüljük** az ortodox család gyermekeinek társaságát...” (Márai 2007: 18)

(22) „**Tudtuk mi** nagyon jól, hogy a **mi házunkban**, a vastag és kezdetleges páncélszekrényekben őrzik az a legbecsesebb valamit, amiről a felnőttek legtöbbször beszélnek, **láttuk** a kölcsönkérők alázatos arcát, **hallgattuk** siránkozó, panaszos előadásait...” (Márai 2007: 22)

(23) „Úgy **gondoltuk**, hogy **mi**, szerencsések, akik a bank árnyékában **születtünk** és patronátusa alatt **nevelkedtünk**, minden földi jólét ősforrásánál **telepedtünk** meg...” (Márai 2007: 23)

(24) „Különösen izgatott **bennünket**, a nagy ház gyermekeit, a páncélterem...” (Márai 2007: 24)

(25) „Az udvarra **siettünk**... Mozdulatlanul **lapultunk** a falhoz, nagyszájú barátom is elfogódottan tekingetett körül... Egy ideig **ültünk** itt, az ágy szélén...” (Márai 2007: 35)

(26) „A rendház templomában télen-nyáron reggel hét órakor **mentünk** misére.” (Márai 2007: 141)

(27) „*Vasárnap az osztályokban **gyülekeztünk**, s díszmenetben **vonultunk** a rendház templomába.*” (Márai 2007: 141).

Gyerekek egy csoportja (a rendház lakói) a többes szám első személyű igealakok referenciája a (14)-es példának is, melyben a szerző egy rendházbeli élményét meséli el.

A többes szám első személyű igealakok ezen kívül utalhatnak az egész ház lakosaira is:

(28) „*Pártfogó hangon beszéltek róluk a házban, csaknem gügyögve: **ők** voltak a „**mi zsidaink**”, akik „nagyon derék, tisztességes emberek”, s csaknem büszkén **hirdettük**, hogy ebben a **mi** nagy, modern **bérházunkban** zsidók laknak, igazi zsidók, ahogy illett is.*” (Márai 2007: 16)

(29) „*Ünnepeiket, rendkívüli szokásaikat jóindulatú beleegyezéssel **szemléltük**.*” (Márai 2007: 17)

(30) „*Valamennyien, akik a házban **éltünk**, rokonszenvesebbnek **találtuk** a földszintiek galíciai rokonait, mint a tökéletesen civilizált üvegyvárost és családját. A neológok magasabb rendű, polgáriasult életmódját különös féltékenységgel **szemléltük**, valamit **féltettünk** tőlük, **magunk sem tudtuk**, mit.*” (Márai 2007: 18).

Minden esetben elmondható azonban, hogy a többes szám első személyű alakok referenciája olyan csoport, amelynek tagjai az elbeszél 'én' és a beszédeseményen kívül álló egyes vagy többé számú harmadik személy(ek). Yule erre az esetre alkalmazza az „exkluzív” *mi* kifejezést, szemben az „inkluzívval”, amikor *mi=én + te/ti*, illetve *mi = én + ő(k)*, ahol a harmadik személy a beszédszituáció résztvevője (Yule 1994:11). Tehát soha sem vonatkozik a szerzőre és az olvasó(k)ra, Márai nem intézi gondolatait közvetlenül az olvasóhoz, és nem is utal rá a szövegben. A többes szám első személyű birtokos személyjelet tartalmazó szerkezetek egyes esetekben csak deiktikusak, például a (32)-ben szereplő *családunk* fogalmi jelentésére a közvetlen szövegkörnyezetben nem történik utalás, többnyire azonban koreferenciális elemek is (például a (14)-ben szereplő *nevelőink* a részlet elején szereplő *tanáraink* kifejezésre utal vissza, vagy a (17)-ben szereplő *házunkra* többször is történik utalás, mivel a részlet az

épület leírásával foglalkozik, ugyanez mondható el a (21)-ben megjelenő *bérházunk* és *zsidaink* szavakról is).

3.2. Koreferencia

Írott szövegekben (és beszélgetések során) gyakran többször is említünk egy-egy szereplőt, ilyenkor koreferencia jön létre. Koreferencia esetén „két szövegbeli nyelvi egység (morféma, szó vagy kifejezés) ugyanarra a szövegvilágbeli dologra referál (vonatkozik)” (Tolcsvai 2001: 181). A szövegbeli vissza- és előreutalások funkciója hasonló a deiktikus elemekéhez, ugyanúgy ráirányítják a beszédpartner, ebben az esetben az olvasó figyelmét egy adott entitásra, ez azonban nem a tárgyi környezetben, hanem a szövegben található (Pléh 1998: 166). A koreferens viszony tagjai visszautalás esetén az antecedens, amely megnevezi a referált dolgot, és az anafora, mely erre utal vissza, illetve előreutalás esetén a katafora, mely a referált entitást megnevező posztcedensre utal előre.

Egy szövegnek vannak állandó szereplői, akikre többször is utalunk, ilyenkor az egyik szövegbeli elem megköveteli a másik figyelembe vételét, az értelmezéshez mindkettő ismerete szükséges. Egyetlen koreferens viszony, anaforalánc elemei akár több mondaton, bekezdésen keresztül is előfordulhatnak, vagy akár a szöveg egészére is kiterjedhetnek (például maga főhős vagy az elbeszélő személye). Fontos kiemelni azt is, hogy a koreferencia eleme nemcsak egy szó vagy kifejezés lehet, előfordulhat, hogy egy nyelvi elem akár egy egész bekezdésre vagy egy nagyobb szövegrészben kifejtett dologra utal előre vagy vissza. Pléh Csaba szerint az anaforikus elemek „szemantikailag gazdagabbá teszik a megértést, mivel az olvasóban a teljes szemantikai reprezentációt aktivizálják” (Pléh 1998: 172). Tehát értelmezésükben nemcsak az adott szövegbeli entitás játszik szerepet, melyre az anafora (vagy katafora) utal, hanem mindazon többletinformáció is, melyek ahhoz a történet során a szövegben kapcsolódtak.

A koreferencia értelmezése „problémamegoldásszerű keresési folyamat” (Pléh 1998: 170), melynek sikeres végrehajtásához a szerző egyértelmű

jelzéseket, útmutatásokat ad az olvasónak. Egy-egy koreferens elem lehet kifejtő (leginkább fogalmi jelentésű szavak, főnév esetén), utalhatunk az antecedensre vagy posztcedensre ugyanazzal a kifejezéssel, például a következő mondatokban:

- (31) „A bankot „**Endre bátyám**” igazgatta, nagyon sok eréllyel és buzgalommal. **Endre bátyám** országos nevű családból származott, jogot végzett...” (Márai 2007: 25)
- (32) „Így, amennyire megítélhettem, egyszerű, dolgos, és elégedett ember maradt **Dezső**, idejében megnősült, üzletet nyitott, felnevelte szép leányait, s keresztényi béketűrőssel, alázattal halt meg, mikor elkövetkezett órája; mindenesetre tovább élt, mint általában a család férfitagjai. A feltörekvő, becsvágyó család persze nem értette meg **Dezső** szökését.” (Márai 2007: 92)
- (33) „Két öreg kisasszony dolgozott a könyvelésben, s a pénztáros tisztét egy idő előtt nyugdíjazott **huszár kapitány** látta el, aki sértődött arckifejezéssel viselte változott sorsát, s a parasztokkal, akik kölcsönt vettek fel vagy kamatot fizettek, úgy ordított, mint a kaszárnnyában. Ez a **huszár kapitány** leköszönt rangjáról, hogy feleségül vehesse szerelmét, egy szegény tanítónőt.” (Márai 2007: 20)
- (34) „Négy éven át, hatéves koromtól tizedik életévemig minden délelőtt elmegyek **Emma nénihez**, s betűvetést, a számtan alapelemeit és hazánk földrajzát tanulom tőle. **Emma néni** tanítónő, s magánórákat ad a módosabb családok gyermekeinek; fél szemére rosszul lát, negyven éven át **tanította** az elemi iskolában az ábécét, s negyven esztendei tanítóskodása tapasztalataival és gyakorlatával is gyermek **tudott** maradni.” (Márai 2007: 156)

Az utóbbi esetben a tanítónőt a szerző mindkét mondatban a tulajdonnév által nevezi meg, így az anafora és az antecedens is *Emma néni*. A kiemelt igék már a koreferencia egy másik, a vizsgált szövegben is igen gyakori fajtájára példák, amikor a koreferencia egyik eleme csak részben kifejtett (egy-egy morféma vagy névmás által), ilyenkor az adott elem nem nevezi meg egyértelműen a referált entitást, tehát „az egyik tag (forikus névmás) csak a másik (a fogalmi jelentésű szó) ismeretében

érthető meg” (Laczkó 2005: 78; Tolcsvai 2001: 201). A mondatban szereplő jelen vagy múlt idejű, egyes szám harmadik személyű igéken az anafora szerepében álló zéró morféma utal vissza az antecedensre, ugyanis az igei paradigmában az egyes szám harmadik személyt ez jelöli. Ide sorolhatók a névmások is, melyek csak utalnak a megnevezett entitásra, annak egyértelmű azonosítása a szövegkörnyezet, az egész koreferens viszony ismeretében lehetséges csak, például a részletben aláhúzással kiemelt *tőle* alak, vagy a következő mondatok névmási elemei:

(35) „Az egyik apai **nagybácsi** Pesten élt, és jogot tanított az egyetemen... Magánjogot tanított közel fél évszázadon át, és jogászok mondják így forradalmasította a magyar jogi gondolkodást, **ő** fogalmazta meg hosszú időre a magyar magánjogot.” (Márai 2007: 124)

(36) „A vonat elindult, s **Lola** még mindig hallgatott. Valószínűleg kíváncsi volt **ő** is, de óvatosan nézett ki a tájba, mindentől félt, ami változás és idegen.” (Márai 2007: 249)

(37) „**K.** gyanakvó természetű ember volt, mindenkiben és mindenben sértéseket szimatolt, s gyanúját mérges levelekben öntötte ki, melyeket ajánlva, expressz, légipostán küldött. **Ő** írta a legtöbb expressz-ajánlott levelet ismerőseim között.” (Márai 2007: 301)

A vissza- illetve előreutalás történhet egy másik, szintén fogalmi jelentésű szóval is:

(38) „A bécsi **rokonok** naphosszat muzsikáltak. A **hat leány** váltakozva hegedült, zongorázott, sőt gordonkáztak és klarinétoztak is.” (Márai 2007: 111)

(39) „**Ő** mutatott be az első eleven **írónak**. Ez az író **Paulini Béla** volt.” (Márai 2007: 132)

Ez akkor lehetséges, ha a szavak jelentése között valamiféle kapcsolat van, például szinonímák, hiponím-hiperoním vagy rész-egész viszonyban állnak; tudáskeretből, forgatókönyvből levezethető, előfeltevésen vagy

következtetésen alapuló kapcsolat van köztük (Tolcsvai 2001: 229-230), például:

- (40) „*Karácsonyra Lola **megbetegedett**; újesztendő éjszakájára meg akart halni... A fogadás elhivatott szilveszter napjának délutánján egy francia **orvost**...* (Márai 2007: 383). Ebben az esetben a betegség tudáskeretéhez tartozik az orvos és a megbetegedés folyamatát jelző ige is.

Laczkó Krisztina a koreferenciának három alapvető fajtáját különbözteti meg (Laczkó 2005: 78-85):

- a) amikor a tagok különböző mondatokban helyezkednek el, erre példák a 20-23-as mondat is
- b) tagmondaton belüli koreferencia, ennek tipikus elemei a visszaható és kölesönös névmások:

- (41) „*Az egyik **fiú** agyonlőtte **magát**...*” (Márai 2007: 91),
de koreferencia jön létre értelmező jelzők esetén is:
- (42) „*A **főnöknő**, **Mari néni**, testvére volt apai nagyanyámnak...*” (Márai 2007: 135)
- (43) „*Egyik **öregapám**, **Antal**, 1849. szeptember 6-án így ír öccsének Tarcalról...*” (Márai 2007:120)
- (44) „***Róza**, ez a komor **ősanya**, zsörtölve élt e lázas, művészi világban.*” (Márai 2007: 117)
- (45) „*Az egyik **fiú**, **Jenő**, anyám legidősebb **bátyja**, zenész akart lenni, de csak a katonazenekarban került, s kétségbeesésében agyonlőtte magát, mikor Pólában szolgált a csapatnál.*” (Márai 2007: 89)
- (46) „*Az összes rokonok felett élt, láthatatlanul és megközelíthetetlenül, a dalai láma módjára, akinek minden közvetett szava kinyilatkoztatás, **Mátyás bácsi**, a gazdag **rokon**.*” (Márai 2007: 105)
- (47) „*Egyidejűleg nevelte a hat leányt, festette képeit s veszekedett **Marie**-val, a **cseléddel**, és **Rózával**, **feleségével**, aki lenn szöszmötölt a konyhában.*” (Márai 2007: 112)

Névszói állítmány esetén szintén kialakulhat koreferencia:

(48) „Az utolsó **író**, akit ezen a környéken valamennyire megbecsültek és eltűrtek, talán **Virág Benedek** volt.” (Márai 2007: 478)

(49) „Senki nem látta e másfél évtizedben, közvetett híreket sem kaptunk felőle, egyszer elterjedt a családban a rémhír, hogy **Ernő tábornok** a japán hadseregben...” (Márai 2007: 95)

(50) „...**Ernő** itt St. Moritzban **alkalmazott**, a finom szállodában, ahova készültünk, **Ernő** amolyan **pincérféle**, aki nappal is kénytelen egyenruhában járni.” (Márai 2007: 101).

c) konnexiós koreferencia: összetett mondatok szintaktikai összefüggését alakítja ki más elemekkel együtt, elsősorban az utalószó szerepében álló mutató névmások tartoznak ide (de személyes névmások is lehetnek)

Előfordulhat, hogy az anafora vagy katafora nem egy adott nyelvi elemre, hanem egy egész szövegrészletre utal, például Márai művében több oldalon keresztül ismerteti lakóhelyét, majd ezt írja:

(51) „**Ilyen** volt a ház, a lakás” (Márai 2007: 63),

vagy családja bemutatása után írja a következőket:

(52) „Egy volt a család; de csakugyan **ilyen** és **ennyi** volt csak?” (Márai 2007: 139).

Szövegtopik-folytonosság esetén nincs szükség az alany névmással vagy fogalomszóval történő jelölésére, mivel az igei személyrag vagy a birtokos személyjel egyértelműen vissza tud utalni az adott személyre (Tolcsvai 2007: 203):

(53) „**Nagyapám** vándorolt Csehországban és Németországban, s később, mikor már mester **volt**, sűrűn járt Bécsbe bevásárolni, s **megtanulta** a fejlődő mesterség fortélyait... Három **fiát** magasabb iskolákba járatta...” (Márai 2007: 86).

Ilyenkor a nézőpontviszonyok sem változnak, ezekben a mondatokban a referenciális központ (R) és a tudatosság szubjektuma (S) egyaránt a megnyilatkozó, a semleges kiindulópont (K) pedig a *nagyapa*. Amint látható, harmadik személy esetén zéró személyrag jelöli a személyt. A *nagyapám* kifejezés amellett, hogy egy anaforalánc tagja, a birtokos személyjel miatt deiktikus elem is, tehát az elbeszélőre is utal.

A vizsgált szövegben egyes számú harmadik személyre való utalás esetén mindig koreferencia keletkezik (K=E/3):

- (54) „Az összes rokonok felett **élt**, láthatatlanul és megközelíthetetlenül, a dalai láma módjára, akinek minden közvetett szava kinyilatkoztatás, *Mátyás bácsi*, a gazdag **rokon**. Ennek a *bácsinak* elképzelhetetlenül sok pénze volt, senki sem tudta biztosan, mennyi, de a pesszimisták is úgy vélekedtek, hogy van neki vagy százezer forintja. S ami a legkülönösebb, ez a gazdag rokon soha nem **foglalkozott** üzletekkel, s pénzét elvont filozófiai tanulmányokkal és pedagógiai szolgáltatásokkal **kereste**. Évtizedeken át nevelője, később jogtanácsosa **volt** egy romantikus magyar *nagyúrnak*, a krasznahorkai *Andrássy grófnak*. Egy napon összevesztek, a *bácsi* **visszatért** Bécsbe, tanítani **kezdett** a Theresianumban. Jogot **adott** elő, amint ő **mondta**: „jogfilozófiát”. *Andrássy* levélben **küldte** utána végkielégítését, hatvanezer forintot, hatvan darab ezres bankót; a pénzt annyira sem **becsülte**, hogy ajánlott levélben **küldje**, s nem **írt** az ezresekhez egyetlen szót sem” (Márai 2007: 104).

A részletben az egyes számú, harmadik személyű igealakok dominálnak (12 darab), és alapvetően két személyre vonatkoznak, a nevéen is nevezett *Mátyás bácsira*, és *Andrássy grófra*. A két személyre egy helyen többes számú alakokkal is utal a szerző (*összevesztek*). Emellett történik utalás embereknek egy meghatározott csoportjára is (*rokonok, pesszimisták*).

A részlet egy kataforával indul (*élt*), melynek posztcedense az utána következő *Mátyás bácsi*, amely pedig egyben antecedenense is az utána álló értelmező jelzőnek (*a gazdag rokon*). Az értelmező jelzős szerkezetekben

azonban sorrendtől függően nemcsak vissza-, hanem előreutalás is történhet (*nagyúrnak, ...Andrássy grófnak*). A kijelölő jelzős szerkezetek (*ennek a bácsinak, ez a rokon*) szintén koreferenciális viszonyban állnak, első tagjuk a katafora, második a posztcedens. A részlet kiemelt nyelvi elemeit két nagyobb anaforaláncrea bonthatjuk referenciájuktól függően: az egyik *Mátyás bácsira (élt, rokon, ennek, pénze, neki, forintja, ez, rokon, foglalkozott, volt, visszatért, kezdett, adott, ő, mondta, utána, végkielégítése)*, a másik pedig *Andrássy grófra* utal vissza, illetve előre (*jogtanácsosa, küldte, becsülte, küldje, irt*).

Ahogy a fenti példában is, úgy a mű egészére jellemző, hogy az elbeszélő 'én' általában nem közvetlen résztvevője az ilyen jeleneteknek. Előfordulnak azonban kivételek, ilyen a következő részlet is:

(55) „Abban az esztendőben, mikor **beiratkoztam** az első szemeszterre, **ő** [pesti nagybácsi, Béni bácsi] **volt** a rektor a pesti egyetemen. Egyik délelőtt **jelentkeztem nála**. A díszes rektori teremben **fogadott**; valamilyen faragott íróasztalnál **ült**, kövéren és hatalmasan, és- nem **tudom**, miért- úgy hatott **reám**, mint VIII. Henrik angol király, a Holbein festette képen. A rektori lánc lógott a **nyakában** s egy asztalkendő, melyet lazán **mellénye** nyílásába **tűzött**, **eltakarta** tekintélyes **hasát**. **Kezével**, melyben a villát **tartotta**, kegyesen **intett**, hogy **jöjjenek** közelébb; éppen pörköltet **tízóraizott**, a rektori asztalon ott állott **előtte** egy az ízes-szagos zónapörkölt és egy pohár sör; gondosan, jóízűen **táplálkozott**, s szemmel láthatóan nem sokat **törődött** a díszes, hivatalos terem méltóságával. Áhítattal **néztem** s **vártam**, míg a hatalmas *ember* végez az utolsó falattal. Aztán karon **fogott**, s barátságosan **vezetett** a teremben, **mutogatta** a képeket, melyeket **ő maga** sem **ismert**. A fakultások méltóságát jelképező buzogányok előtt **megálltunk**, s tünődve **bámultuk** e furcsaságokat. „Mi ez, *Béni bácsi?* – **kérdeztem tőle**. – „Fogalmam sincs” – **mondta**, és vállat **vont**. Hálásan **néztem reá**, s **megszerettem** ezért a vállvonásért. Első **indexemet ő írta alá** mint rector magnificus,

gömbölyű, kövére betűkkel; az ajtóhoz **kísért**, s mosolyogva **mondta**, hogy ő most jog szerint „nagyaságos úr”, mert a régi világban ez a cím csak az erdélyi fejedelmet s az egyetem rektorát illette meg; barátságosan **beszélt velem, családunkról kérdezett**; de aztán, mintha **elfelejtett volna, visszament** az asztalhoz, **megitta** a maradék sört, s kézmozdulattal **elbocsátott**” (Márai 2007: 128).

A részletben S és R nagyrészt az elbeszélő, R csak az idézett párbeszédben tevődik át az elbeszélő 'én'-re, illetve Béni bácsira, K általában szintén ez a két szereplő. Ezen kívül szerepel egy szubjektívizáció is az idézett szöveg elején közbeékelve (*nem tudom, miért*), melyben a szerző reflektál az eseményekre, azzal kapcsolatos gondolatát közli, tehát ebben az esetben S, R és K is az elbeszélő lesz. A deiktikus központ, és R részlegesen, az időviszonyokat tekintve áttevődik *Béni bácsira* a részlet utolsó mondatában, hiszen a *most* időhatározó az ő idejéhez viszonyítja a történetet, nem az elbeszélőéhez. Ugyanez történik a 4. mondatban is, ahol a jelen idejű, felszólító módú igealak az elbeszélő 'én'-re vonatkozik, és a tér- és időviszonyok *Béni bácsi* szemszögéből vannak megjelenítve (a *jöjjenek* alak azt fejezi ki, hogy hozzá kell közeledni, nem pedig az elbeszélő 'én' pozíciójától távolodni, amire a *menjenek* alak utalt volna) Ez egy különleges esete a koreferenciának: a deiktikus központ egyszerre két személyre tevődik át: a személyviszonyokat tekintve az elbeszélő 'én'-re, a térvizonyokat tekintve *Béni bácsira*, az időviszonyokat tekintve pedig mindkettőjükre. A két szereplőre közösen is történik utalás a T/1-es alakok által (*megálltunk, bámultuk, családunk*). Az anaforaláncnak itt is tagjai igei személyragos, birtokos személyjele alakok, és névmások egyaránt.

A 3-4. alfejezetben a lakásban lévő bank kerül a középpontba, melyet a szerző egyik rokona, Endre vezetett, akire az alábbi módokon történik utalás:

- 1) Utalás főnévvel: *Endre bátyám (9x)*

- 2) Utalás birtokos személyjellel ellátott főnévvel: *teste, lelke, apja, öregapja, tevékenysége*
- 3) Utalás igei személyraggal: *igazgatta, származott, végzett, beérte, szánta, betartotta, emlékezett, körmölt, vadászott, kártызott, olvasott, utazott, élt, őrzött, vigyázott, művelt, vigyázott*
- 4) Utalás névmással: *magát*

Ebben az esetben az igei személyragok mellett a tulajdonneves megnevezés dominál. Ez azzal magyarázható, hogy gyakori nézőpontváltások esetén a koreferens viszonyban szereplő igei személyragok nem elegendők az antecedensre vagy postcedensre történő pontos utaláshoz, vagyis a koreferenciális egyértelmű értelmezéséhez, ezért szükséges az egyértelmű referenciával rendelkező főnév (tulajdonnév) alkalmazása. A részletben a következőképpen alakulnak az *Endre bátyámra* vonatkozó koreferenciális viszonyok:

Az első utalás (antecedens) tulajdonnévvel (*Endre bátyám*) és igei személyraggal (*igazgatta*) történik, és ugyanez mondható el a második mondatban történő említésről is, mely a koreferens viszonyban az anafora szerepét tölti be. A kezdeti nézőpontviszonyok (S=elbeszélő, R=elbeszélő, K=*Endre bátyám*) ezek után megváltoznak: a semleges kiindulópont az elbeszél 'én', majd E/3 (*irodalom*) lesz, így a rokon következő említése ezt követően ismét főnévvel és igei személyraggal történik (illetve a vonzatos ige miatt visszaható névmással is), és ezek után az E/3 igei személyrag elegendő az utalásra egészen a semleges kiindulópont következő megváltozásáig (*szánta, betartotta, emlékeztetett*). A későbbiekben is elmondható általánosságban, hogy a semleges kiindulópont megváltozása után mindig főnévvel és igei személyraggal történik az utalás, majd a következő nézőpontváltásig inflexiós morféma tölti be az anafora szerepét. Őt esetben birtokos személyjel utal az illető személyre, mellette csak akkor szerepel a személy pontos megnevezése, ha nézőpontváltás történik a mondatok vagy tagmondatok között, például: „*Endre bátyám, a „bankigazgató”, minden reggel percre érkezett hivatalába, felhúzza a könyökvédőket, s*

körmölt napestig. A banknak egy nagy fővárosi pénzüintézet adta a hiteleket, s a pesti igazgatók, gögös, öreg zsidók, minden esztendőben lelátogattak ellenőrizni **Endre bátyám tevékenységét...**” (Márai 2007: 26, ebben az esetben $K = \text{Endre bátyám} \rightarrow \text{pénzüintézet} \rightarrow \text{igazgatók}$). Ha azonban ez nem áll fenn, elegendő a birtokos személyjel kitétele („*Endre bátyám lelkesen szánta magát a bankpályára, amely **testétől, lelkétől idegen volt...***”, Márai 2007: 25).

Az alábbi részlet a többes számú harmadik személyekre utalásra példa ($K=T/3$):

- (56) „Igazán úgy **éltek** [a bécsi rokonok], mint a madarak. Hihetetlen szerényen **éltek**. A hietzingi lakásban **csivogtak** s **várták** a jó szerencsét. Néha *kirepült* egyik vagy másik a leányok közül, szerencsét *próbált* a világban, férjhez *ment*, vagy – valcerlépésben – *elkeringőzött* valamilyen hirtelen kerekedett szenvedély ütemén egy időre. Aztán, ha vége volt a házasságnak vagy a valcernek, **hazatértek** megint Hietzingbe. Marie, aki már időtlenül öreg volt, mint a Biblia nőalakjai, *beállított* a zongoraszobába vagy a csukott verandára egy felhúzó ágat, a szökevény *elfoglalta* helyét a családi ház rozoga fedele alatt, s a lányok **zenéltek** és a bácsi *festett* ernyedetlenül. Ami Bécsben könnyű és tejszínhabos, ami illatos és arányos, ami zene és mértéktartás ennek a városnak ütemében, az **élt** bennük, azt **fejleszték** ki maradéktalanul énekükkel, képekkel, dallammal, szemlélettel és mozdulatokkal.” (Márai 2007: 113).

A részletben gyakoriak a többes számú, harmadik személyű igealakok (8 darab), tehát a semleges kiindulópont (K) egy az elbeszélte 'én'-t nem tartalmazó csoport lesz, ezen kívül egy birtokos személyjeles névszó is utal ugyanazon személyekre (*énekükkel*). Gyakoriak még az egyes szám harmadik személyű alakok is (dőltten szedve), melyekről az mondható el, hogy az általuk jelölt emberek a többes számmal jelölt személyek csoportjához tartoznak (7 darab).

A T/3 referenciája sem állandó a műben, utalhat a szerző általa ismert személyekre, például a házban lakó zsidókra, a dolgozókra, cselédekre,

parasztokra, rokonaira, tanáira, de ismeretlen személyekre is (például a település lakosaira, papokra, emberekre, emberek egy csoportjára általánosságban).

A mű egészéről elmondható, hogy abban elsősorban az igei személyragok utalnak a személyviszonyokra, ezek közül is kiemelkedik az egyes, illetve többes számú harmadik személyre utalás. A múlt idejű többes szám első személyű alakok nagy számát az magyarázza, hogy a szerző gyakran egy csoport tagjaként (család, lakók) jeleníti meg magát. Egyes esetekben K áttevődik az elbeszélőre, ilyenkor a szerző saját gondolatait, érzéseit írja le (szubjektívizáció). A részletben egyáltalán nem szerepelnek második személyű alakok, a szerző múltbeli tapasztalatait ismerteti, és egyáltalán nem szólítja meg olvasóját. A főnevek és a névmások személyragoknál ritkábban szerepelnek, amit az magyaráz, hogy az igei személyragok sok esetben egyértelműen kifejezik a személyviszonyokat, az alany megnevezésére csak topikfolytonosság megszakítása, illetve nézőpontváltás esetén szükséges.

3.3. A birtokos személyjeles alakok deiktikus és koreferenciális funkciója

A birtokos személyjeles alakok mind deiktikus, mind koreferenciális elemként megjelenhetnek a szövegben. Ez eredetükre, kialakulásukra vezethető vissza: a birtokos személyjelek ugyanis az alapnyelvi személyes névmásokból agglutinálódtak (Kiss– Puszta 2003: 156), és hosszabb folyamat eredményeként alakult ki mai jól strukturált rendszerük. Ennek köszönhetően rendelkeznek a ragokra (teljes szám- és személyparadigma) és a jelekre jellemző tulajdonságokkal is (például nem szóalakzáró morfémák), és besorolásuk, megnevezésük ma sem egyértelmű a szakirodalomban (Keszler 2000: 187). Az első személyű birtokos személyjelek tehát a személyes névmáshoz hasonlóan mindig deiktikus elemek, függetlenül a beszédesemény idejétől. Eltérnek az igei személyragoktól abban, hogy amíg az egyes számú igei személyragok jelen időben az elbeszélőre utalnak (tehát arra a személyre, akinek a tolmácsolásában a történetet megismerhetjük), múlt idejű igealakok

esetén pedig az elbeszélő, múlt idejű 'én'-re (tehát nem az elbeszélőre, hanem az általa elbeszélte történet egyik szereplőjére), addig a birtokos személyjel minden esetben az elbeszélőt jelöli. A második személyű birtokos személyjelek írott szövegek esetében csak ritkán szerepelnek deixis elemeként, abban az esetben, ha a szerző közvetlenül az olvasóhoz intézi gondolatait.

A birtokos szerkezetek mindig két entitás fogalmi kapcsolatát képezik le, melyet a magyar nyelvben akár többszörösen is jelölhetünk (-*nak/nek* raggal és birtokos személyjellel egyaránt, Tolcsvai 2005: 44). Ezen szerkezetek jellemzője, hogy a birtokos referenciapontként szolgál a cél, a birtok eléréséhez (Tolcsvai 2005: 50), ebből következik azonban, hogy abban az esetben, ha a birtokos személye a szöveggörnyezetből egyértelműen kiderül, nem kötelező kitenni a birtokos jelzőt. Egyértelműsítő szerepe van az első és második személyű birtokos személyjelnek is, mivel azok mindig közvetlenül a beszédesemény két résztvevőjére utalnak deiktikusan, így mellettük nem szükséges a birtok bővítményeként megjelölni a birtokost. A birtokos személyjeles alakok ebben a rendszerben sajátos helyet foglalnak el: a főnév fogalmi jelentése miatt ezek az elemek egyrészt kifejtők, ugyanakkor a birtokos személyjel nem rendelkezik fogalmi jelentéssel, mindig deiktikus vagy koreferenciális elem, s így referenciája csak a szöveggörnyezet (illetve beszédshituáció) ismeretében értelmezhető. Tolcsvai Nagy Gábor megfogalmazásában „a *tő* jelentése kidolgozott (részletes, összetett szemantikai szerkezete van), a *toldalék* jelentése sematikus (valamely szemantikai viszonyt a legelvontabb módon reprezentál)”, és a két elem viszonyában „a *toldalék* sematikus jelentésszerkezete egy szintaktikai funkciót tölt be a *tő* viszonyában, a *tő* pedig kidolgozza a *toldalék* sematikus jelentésszerkezetét” (Tolcsvai 2005: 56). Tehát a birtokos személyjel alapvető feladata, hogy a birtok és a birtokos közötti viszonyt jelölje nyelvilag. Azt mondhatjuk, hogy ezek a kifejezések kettős referenciával rendelkeznek (míg például az *anyám* kifejezés a főnév fogalmi jelentése által E/3-ra utal, és koreferenciális lehet, addig a birtokos személyjel által E/1-re is utal, s így deiktikus is).

Ahogy a névmásokkal kapcsolatban, úgy itt is elmondható, hogy a személyjelölés rendszere a térbeliségen alapul: az egyes szám első és második személyű birtokos személyjelek mindig a beszédhelyzetből kapják értelmezési lehetőségüket, tehát az első személy a beszélőt, a második a beszédpartnert jelölik. Ez írott szövegek esetén is fennáll: a második személyű alakok vagy a szerző által megszólított olvasóra, vagy egy beszédhelyzet leírása során a beszédpartnerre utalnak. A harmadik személyű birtokos személyjelek (és a személyes névmások, igei személyragok) referenciája azonban bonyolultabb, mivel több potenciális harmadik személyű antecedens vagy posztcedens lehet a szövegben.

A birtokos személyjeles alakok további sajátossága, hogy egy csoportjuk egyaránt lehet deiktikus és koreferenciális viszony tagja egy szövegben. Elsősorban a főnév fogalmi jelentése által lehet koreferenciális, illetve akkor, ha a birtokos személyjel harmadik személyű (és egy a szövegben máshol is szereplő személyre utal előre vagy vissza), deiktikus pedig, ha első vagy második személyű (ahol E/2, T/2 a beszédesemény résztvevői). A legtöbb birtokos személyjeles alak általában koreferencia elemeként szerepel, ez bizonyos esetekben többszörös vissza- illetve előreutalást is jelenthet. Ugyanis a főnév fogalmi jelentése által a kifejezés utalhat egy a szövegben máshol is szereplő szövegvilágbeli entitásra, és a birtokos személyjel által egy azzal nem egyező entitásra is. Például a következő részletben:

(57) „*Három **fiát** magasabb iskolákba járatta, **egyik** kadetiskolába került, **másik kettő** a gimnáziumba... Ez minden, amit **nagyapámról** tudok; soha nem láttam **őt**, **meghalt** húsz évvel születésem előtt.*” (Márai 2007: 86).

Ebben az esetben a *fia* alak fogalmi jelentése által egy koreferenciális viszony anaforáját képezi, s erre utalnak vissza a következő tagmondatban szereplő névmások, míg a birtokos személyjel a nagyapára utal, akit a következő tagmondatok főnévvel, személyes névmással és igei személyraggal is megneveznek.

Ugyanígy példákat a birtokos személyjeles alakok bármely csoportjára találhatunk mind második, harmadik, egyes és többes számú személyekre

vonatkozóan. Az első számú személyek azonban különleges csoportot képeznek. Kialakulásuknak, eredetüknek köszönhetően ugyanis nemcsak koreferencia elemeként utalhatnak a szövegben többször is szereplő első személyre, hanem deiktikus elemnek is tekinthetők, mivel közvetlenül az elbeszélőre utalnak (ez azzal magyarázható, hogy az ilyen funkciót betöltő személyes névmásból alakultak ki). Például Márai művében többször is szerepel az *apám*, *anyám*, *szüleim* kifejezés, mely a főnév fogalmi jelentése által egyrészt korefens viszony tagja, míg a birtokos személyjel által közvetlenül utal az elbeszélőre. Ez azért nem jellemző a második, harmadik személyű birtokos személyjelekre, mert bár azok is a személyes névmásokból alakultak ki (melyek egy beszédszituációban deiktikus elemként funkcionálnak), írásban a második személyű személyjelek általában nem a beszédszituáció másik résztvevőjére (az olvasóra) utalnak (hacsak a szerző közvetlenül meg nem szólítja olvasóit), hanem a szövegvilág egyik szereplőjére egy párbeszéd közvetlen idézésekor, a harmadik személy pedig minden esetben egy szereplőre utal. A többes szám első személyű alakok a *mi* jelentése miatt szintén utalhatnak deiktikusan az elbeszélőre (*mi = én + ő/ők*), például a *családunk*, *szüleink* esetében. A birtokos személyjellel ellátott főnevek sajátos referenciáját jól mutatja az alábbi példa is:

(58) „**Nagyanyám** tizenhat éves volt, mikor feleségül ment hozzá. Ennek a **nőnek alakját** finom fátyol borítja. Mindössze négy évet **élt** nagyapámmal, **megszülte** anyámat, majd még egy gyermeket, és **meghalt** gyermekágyi lázban. Senki nem beszélt **róla** a családban. Nevét is csak véletlenül tudtam meg, mintha anyám elszólta volna magát egyszer. Jelenffy **lány volt**. Gyermeke, mostohagyermeke hallgattak emlékéről. Egyetlen fényképe maradt, színes „kabinetkép”, mely szép és szomorú, egyszerű női **arcot** mutat, inkább leány, mint fiatal asszony arcképét. Titkát, ha volt, mélyen őrzi a család, a halottak. Mostohagyermeke vonakodva beszéltek csak **róla**; anyám alig emlékezett **reá**. Árva **leány volt**, egyik idősebb nőrokona nevelte. Azt hiszem, **szegény volt**. Nagyapám elmúlt negyven, mikor

özvegyen maradt öt gyerekkel, s feleségül vette ezt a **lányt**, aki zavartan **kallódhatott** a nagy házban, mint egy fogadott, hatodik gyerek” (Márai 2007: 88).

A részletben szereplő *nagyanyám* kifejezés a főnév fogalmi jelentése által egy koreferenciális rendszer egyik eleme, melynek tagjait a vastagon szedett szavak jelölik. Amint látható, az illető személyre főnevek, ragozott igealakok és névmások egyaránt utalnak. Az aláhúzott szavak kettős referenciával rendelkeznek a birtokos személyjel miatt: például a *gyermeke* alak fogalmi jelentése ugyan nem a nagyszülőre, hanem annak gyermekére utal (s így egy másik koreferenciális viszonyt alkot az *anyám* kifejezéssel), de az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel által az említett koreferenciális rendszer anaforaként a *nagyanyámra* utal vissza. Az antecedens (*nagyanyám*) a birtokos személyjel miatt egy másik, deiktikus rendszer tagja is (*nagyanyám, nagyapám, anyám, hiszem*), melynek elemei közvetlenül az elbeszélőre utalnak. Az egyes szám első személyű birtokos személyjel sajátossága az igei személyraggal szemben, hogy míg annak referenciáját befolyásolja az igeidő (a jelen idejű igealakok az elbeszélőre, a múlt idejűek az elbeszélt 'én'-re vonatkoznak), addig a személyjel mindig a jelen idejű énről vonatkozik: „Gyermekkoromban mélyen szégyelltem, hogy anyai nagyapám valamikor enyffel, fűrésszel és gyalupaddal dolgozott” (Márai 2007: 82). Itt az első tagmondat állítmányának referenciája az elbeszélt 'én', a történet egyik szereplője, míg az egyes szám első személyű birtokos személyjelek ennek ellenére az elbeszélőre vonatkoznak.

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy a birtokos személyjeles alakok minden esetben lehetnek koreferencia tagjai, egyes esetekben pedig (például az első személyűek, és a második személyűek akkor, ha a szerző megszólította az olvasót) deiktikus elemként is funkcionálhatnak.

4. SZÖVEGTIPOLÓGIA

Az eddigi elemzések tárgya egy vallomás volt, tehát a megállapítások alapvetően erre a szövegtípusra jellemzők. Az alábbiakban ezért

megpróbálom szövegtipológiaiailag is jellemezni a regényt, először röviden ismertetve a szövegek osztályozásának szempontjait.

A szövegek különböző szempontú jellemzése során szövegtípusok jönnek létre, melyek rendszert alkotnak. A szövegtípus „absztrakció eredménye, szövegek fölötti kategória..., a tipológiaiailag lényeges sajátságok foglalata” (Szikszainé 1999: 277). A mai szövegtipológiák Szikszainé szerint alapvetően pragmatikai természetűek, és a szöveg belső és külső tényezői alapján osztályoznak. A szövegtipológiáknak Tolcsvai szerint két nagyobb iránya van: „az egyik irány nyelvészeti és nyelvészeti-pragmatikai elvek alapján szövegtípus-kritériumokat állít föl, ezekkel kívánja jellemezni az egyes szövegtípusokat” (Tolcsvai 2001: 331), ezek kategorikus szövegtipológiák, ide sorolható például Vater, Ermert, Sandig vagy Szilágyi N. Sándor szövegtipológiája, aki több szempontot is figyelembe vesz: nyelv; közlemény közege, célja, szerepe, jellege, tárgya, beszélő és hallgató társadalmi hovatartozása. 4 nagyobb csoportot különböztet meg: mind a szóbeli, mind az írásbeli szövegeken belül poétikai és köznapi lehet egy szöveg. Sandig megkülönböztet beszélt vagy írott, monologikus vagy párbeszédes, spontán vagy tervezett, hagyományos vagy nem hagyományos szövegeket (Tolcsvai 2001: 332). Ez az irány alapvetően a szövegtípusok szerkezeti jellemzőit mutatja be, hátránya azonban, hogy nem tud minden szövegfajtát egyértelműen elkülöníteni, és statikus kritériumokkal dolgozik. A másik irány, a normatív szövegtipológiák már bevonják a vizsgálatba az intertextualitást is, a szövegeket egymáshoz viszonyítva is vizsgálják, például Enkvist, Gülich. Márai művét a Tolcsvai Nagy Gábor által ismertetett (Tolcsvai 2001: 336-8) normatív szövegtipológia alapján jellemzem:

- A kifejtettség/bennfoglalás mértéke: bár a műben előfordul néhány párbeszéd is, alapvetően monologikus szöveg, s mint ilyen, erősebben kifejtő, hiszen a szerzőnek közölnie kell számos, a beszédhelyzetéből származó ismeretet is. Márai ezt meg is teszi, az ábrázolt helyzeteket részletesen ismerteti, közli saját benyomásait, gondolatait is. Erre jó példa az alábbi részlet: „*Egy nyári napon megérkezett Ernő, méltóságteljesen lépdelt fel a lépcsőkön, szűkszávúan*

üdvözölte a meglepett családot, senkit nem csókolt meg, körülményesen helyet foglalt az egyik karosszékből, tulaezüst tárcájából hosszú, szopókás „Hölgy” cigarettát keresett elő, s olyan alaposan, elmerülten kezdett cigarettázni, mintha semmi más dolga nem lenne itt, csak éppen bemutatja a dohányzás módszerét, melyet ő talált fel” (Márai 2007: 94). Egy párbeszéd esetén ezeknek az ismereteknek a közlésére nincs szükség, a beszédesemény résztvevői azokat érzékelik. Így gyakoriak a szövegben az előre- és hátrautalások is, vagyis a koreferencia jelensége. A hozzáfűzött megjegyzések, gondolatok közlése pedig mely ennek a részletnek a végén is szerepet elengedhetetlen egy önéletrajzi regény esetén, és egy nagyrészt monologikus szöveg esetén nagyobb lehetőség is nyílik rá, ennek köszönhetően gyakoriak azok az utalások, amelyek magára az elbeszélőre utalnak tehát az egyes szám első személyű deiktikus nyelvi elemek. Második személyűek viszont (ugyanezen okokból) nem szerepelnek a műben.

- A kommunikációs szinterek jellemzői: Írott szöveg, nincs közvetlen interakció a címzett és az író között, a szöveg létrehozása és a szövegbefogadás nem egy időben és térben megy végbe. A kijelentő mondatok dominanciája jellemzi.
- A szöveg értelemszerkezetének jellemzői: „A szövegértelem a szöveg értelmének, „jelentésének” valamilyen összetett reprezentációban való elrendezése” (Tolcsvai 2001: 318), mely szövegtípustól függően többféle lehet. A szöveg értelemszerkezetét, jelentésbeli összefüggését biztosítja például a deixis, koreferens viszonyok, szövegtopik és szövegfókusz megoszlása, anafora, bekezdés. A mű a szerző élettapasztalatait meséli el időrendi sorrendben, múlt időben.
- A szöveg általános szerkezete: a mű két könyvből áll, azokon belül fejezetekre és alfejezetekre tagolódik, mely „a hosszú, tervezett, monologikus írott szövegek további tagolódásának egysége” (Tolcsvai 2001: 314). A szerző egy adott alfejezetben egy rövidebb epizódot ismertet, mely további bekezdésekre tagolódik. Az egyes alfejezetek felépítése nem minden esetben azonos, egyes részek (főleg az első könyvben) inkább leíró jellegűek, és a szerző életkörülményeit,

személyeket mutatnak be, ilyen például az első könyv első fejezete is, melyben a gyerekkori bérház kerül bemutatásra, vagy annak második fejezete, mely a gyerekkori családtagok bemutatásával foglalkozik. A történet-elbeszélő részek egy általános sémát követnek, a körülmények, bonyodalom ismertetését a megoldás, majd valamiféle végkövetkeztetés levonása követi. Ilyen például az első könyv 4. fejezetében szereplő gyerekkori szökés leírása, vagy Lola megbetegedése a második könyv 3. fejezetében.

- A szöveg stílusa választékos
- Nézőpont jelöltsége: a mű önéletrajzi regény, vallomás, tehát a benne ismertetett események nagy részét maga az elbeszélő élte át. Ennek megfelelően K (semleges kiindulópont) gyakran maga az elbeszélő, múlt idejű 'én', ezt fejezik ki az egyes szám első személyű igei személyragok is. Ha azonban az adott elemi jelenet főhőse valamely másik személy, K is annak megfelelően változik, például a fent említett példában *Ernő* lesz. R (referenciális központ) és S (tudatosság szubjektuma) a mű nagy részében az elbeszélő. Ő felelős a mondatok igazságtartalmaért, és hozzá viszonyítjuk a szereplőket, helyszíneket, időpontokat. Természetesen ez is változhat egy-egy párbeszédés részben vagy olyan esetekben, mikor a szerző valaki más gondolatait közli. Például a következő részletben: „– *No hallja?– mondta az európai katona őszinte elképedéssel és rossz németséggel. – Csak nem fog hazudni?...*” (Márai 2007: 249). Itt a szerző által idézett mondatokban S és R is maga a katona, míg K az elbeszélő 'én', a beszédesemény másik résztvevője. Bár ritkán, de előfordul a műben, hogy a szerző saját, a jelenben érvényes gondolatait közli, például a következő mondatokban S, K és R is a megnyilatkozó: „*Nem tartozom senkihez. Nincsen egyetlen emberem, barát, nő, rokon, akinek társaságát hosszabb ideig bírnám; nincs olyan emberi közösség, céh, osztály, amelyben el tudok helyezkedni, szemléletemben, életmódomban, lelki magatartásomban polgár vagyok, s mindenütt hamarabb érzem otthon magam, mint polgárok között, anarchiában élek, melyet erkölcsstelennek érzek, s nehezen bírom ezt az állapotot.*” (Márai 2007: 202). A nézőpontviszonyokról elmondható, hogy jelölésükben a

névmások, igei személyragok, főnevek mellett szerepet játszanak a birtokos személyjelek is, melyek rendszerének szerveződése a deiktikus központhoz viszonyítva történik.

A szöveg műfaját tekintve, mint azt maga a cím is elárulja, életrajzi regény, vallomás. Az *Irodalmi fogalmak kyszótára* szerint a vallomás „a legszubjektívebb önéletrajz, a szerző lelkivilágának, törekvéseinek, világfelfogásának leplezetlen ábrázolása” (Szabó 1999: 499). A kisregénytől az különbözteti meg az ilyen műveket, hogy olyan eseményeket mondanak el, „amelyek nemcsak hogy megtörténhetnek a valóságosság vagy szükségszerűség alapján, hanem valóban meg is történtek” (Szávai 1978: 63), tehát jellemzőjük az ellenőrizhető tényszerűség. Jellemzi őket még az egységes nézőpont, tehát (néhány kisebb epizód kivételével) az események főhőse maga a szerző (pontosabban egy múlt idejű, elbeszél ’én’, ahogy Szávai is megjegyzi, a főhőst és a narrátort nem azonosíthatjuk egymással, Szávai 1978: 85), az ő szemszögéből ismerjük meg a történetet, a fontosabb elemekre helyezve a hangsúlyt. Ezen művekben, ahogy Márainál is, nagy szerepet kap a gyerekkor leírása, annak hatásainak bemutatása.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az önéletírás személyviszonyaiban az első és harmadik személyű alakok dominálnak. A mű főhőse az elbeszél, múlt idejű ’én’, és a szerző gyakran közli saját gondolatait az eseményekkel kapcsolatban, a tudatosság szubjektuma sok esetben a megnyilatkozó, így gyakoriak a magára az elbeszélőre történő deiktikus utalások. Ugyanakkor az egyéb, harmadik személyű szereplőkre is sokszor történik a szövegben előre- és hátrautalás (ezek a személyek általában nézőpont szempontjából semleges kiindulópontok), ilyenkor koreferencia jön létre. A vizsgált műben nem jellemző a gondolatok közvetlenül az olvasóhoz intézése, párbeszédet idézése, így második személyű alakok nem szerepelnek.

5. ÖSSZEGZÉS

A dolgozatban arra vállalkoztam, hogy elsősorban szövegtani oldalról megközelítve röviden ismertetem a személyjelölés magyar nyelvi sajátosságait Márai művén keresztül, nagy hangsúlyt fektetve a birtokos személyjeles alakokra. A vizsgálat tárgyát tehát elsősorban mikroszintű nyelvi elemek jelentették, amelyek mezoszinten is megjelennek, s makroszintű vonatkozásaik is vannak. Egy szöveg esetén az állandó szereplők többször is megjelennek, különböző grammatikai módokon (főnevek, személyes névmások, személyragos igealakok, birtokos személyjeles kifejezések) utalunk rájuk, így azok koreferencia elemeként szerepelnek, az első és második személyek pedig deiktikusak. A személyviszonyok jelölésében nagy szerepet játszanak a nézőpontviszonyok: a referenciális központ mindig a kiindulópontot jelenti ebben a rendszerben, hozzá viszonyítjuk a történet többi szereplőjét, a helyszínt, az időpontot. Márai regénye vallomás, melyben a történet idejét, a szereplőket az első személyű megnyilatkozóhoz viszonyítjuk, az ő nézőpontjából történik az események ismertetése, és ő felelős az elmondottak igazságtartalmáért (tehát ő a referenciális központ, és a tudatosság szubjektuma). A semleges kiindulópont (K) azonban túlnyomórészt a múlt idejű, elbeszélte „én”, hiszen a szerző saját múltját ismerteti, illetve valamelyik harmadik személyű szereplő. Bizonyos esetekben a nézőpontviszonyok ettől eltérően alakulnak, átmenetileg valamely másik szereplő nézőpontja lesz a kiindulópont (deiktikus kivetítés), vagy a beszélői attitűd jelenik meg a szövegben, tehát a szerző saját gondolatait közli az elmondottakkal kapcsolatban (szubjektívizáció). Azok a nyelvi elemek, melyek közvetlenül a beszédesemény tényezőire utalnak, deiktikusak, ide tartoznak az első személyt jelölő kifejezések is. A harmadik személyűek azonban minden esetben koreferencia elemei, különböző módokon utalnak előre vagy hátra az adott személyre. Az írás műfajából eredően ez a két személy dominál a műben, második személyű alakok nem szerepelnek. A deixisnek több fajtája van, a személyjelöléshez a személy- és a szociális deixis kapcsolódnak.

A birtokos személyjeles alakok ebben a rendszerben sajátos helyet foglalnak el: kettős referenciával rendelkeznek, és így az első (és második) személyűek egyaránt lehetnek koreferenciálisak és deiktikusak is, a harmadik személyűek pedig egyszerre több anaforalánc elemeiként is szerepelhetnek. A birtokos személyjelezés is a térbeliségen alapul, és a deiktikus központhoz (tehát a referenciális központhoz) viszonyítva történik. Mindez a birtokos személyjelek eredetére vezethető vissza, mivel az alapnyelvi személyes névmásokból jöttek létre agglutináció révén.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh Judit: A főnév. In: Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 127-141.
- Jobst Ágnes 2007. A *mi* mint a hatalom és a szolidaritás névmása. *Nyr.* 131: 29-47.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Kiss Jenő– Puzstai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest
- Kugler Nóra: Az alany. In: Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 405-13.
- Kugler Nóra– Laczkó Krisztina: A névmások . In: Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 152-74.
- Laczkó Krisztina 2001. Névmás és referencia. *Nyr.* 125: 102-107.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Nyr.* 127: 314-25.
- Laczkó Krisztina 2004. A névmási rendszer funkcionális keretben I. *Nyr.* 128: 469-79.
- Laczkó Krisztina 2005. A névmási rendszer funkcionális keretben II. *Nyr.* 129: 78-88.
- Levinson, Stephen 1992. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge
- Márai Sándor 2007. *Egy polgár vallomásai*. Osiris, Budapest
- Szabó B. István (szerk.) 1999. *Irodalmi fogalmak kisszótára*. Korona, Budapest
- Szávai János 1978. *Az önéletírás*. Gondolat, Budapest
- Szikszaíné Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris, Budapest
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Nyr.* 124: 226-42.

- Tátrai Szilárd 2005. *A nézőpont szerepe a narratív elbeszélésben.* Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21., Akadémiai Kiadó, Budapest, 207-29.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21., Akadémiai Kiadó, Budapest, 43-70.
- Yule, George 1994. *Pragmatics.* Oxford University Press, Oxford
- Wacha Balázs: Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In: Rácz Endre (szerk.) 1989. *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Budapest, 219-83.

